

Эшиев А.М.

ЫРЧЫЛАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ГУМАНДУУЛУК ИДЕЯЛАР

Эшиев А.М.

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ПЕВЦОВ

A.M. Eshiev

HUMANIST IDEAS IN THE WORKS OF SINGERS

УДК: 37.0(575.2) (04)

Рассматриваются гуманистические, этические и нравственные идеи в поэзии великого кыргызского мыслителя, акына-импровизатора XV в., его донаучные теогонические идеи о вселенной, космосе, хаосе и человеческой жизни. Он представляется как патриот своей родины, борец за благополучия своего народа.

Humanistic, ethic and moral ideas in the poetry of the kyrgyz thinker, poet-improviser of the XV century, his before-scientific theogonic ideas of the world, space, chaos and human life are under the consideration. He occurred as a patriot of his native land, fighter for prosperity of his people.

Евразиянын көчмөндөрүнүн тарыхында талаа климатынын өзгөрүлүп туруусу аябагандай зор роль ойногон. Төрт түлүк мал көк чөпсүз, көк чөп суусуз өспөйт, ал эми көчмөндөр төрт түлүк малсыз жашай албаган. Демек, булар баары биригип бир системаны түзүшкөн да, мында негизги орун суу болгон. Нымдуу жерде чөп өсүмдүктөрү жайнаган. Ал такыр жерлерди түштүктөн да, түндүктөн да каптап кирген, ал эми жашаң чөп издеп жапайы ай туяктар, андан соң койлор, уйлар жана атчандарды алып жүрүүчү жылкылар жүрүп отурат. Бул атчандар согушчан ордолорду жана кубаттуу көчмөн державаларды түзүшкөн [1:101]. Ал эми Л.Н.Бернштам Тянь-Шань мына он беш жүз жылдан бери енисейлик конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Сибирь, Енисей дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты. Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле [2:522] деп ырастагандай биздин Асан Кайгы бабабыз да XV к. ичиндеги дагы бир улуу көчүүнүн демилгечиси болуп, желмаянына минип жер кезгенге чыккан белем.

Аргымактан жал кетер
Азган журтуң не этер?
Асан Кайгы карыяң
Желмаян минип жер кезер,—

деп Жаныбек хандын бийлигине көңүлү кайт болгон, башына мүшкүл иш түшкөн, душманы башына чыккан, айласын таппай, конушу тоо-токойго айланган Асан Кайгы карыянын желмаян минип жер кезген кербези ошол орто кылымдык кыргыздардын журт которушунун дагы бир учурун элестетери бышык.

Байыркы гректик теокосмогониялык мифтерде илимий-рационалдык таанып билүүгө чейинки түшүнүктөр: Ааламдын эң алгачкы абалынын образы: Хаос, Капкараңгы түн, чексиз Тунгуюк; Хаостон Космоско өтүүчү дүйнөнүн өнүгүү идеясы; Дүйнөнүн тарыхы - Хаос - Космос - Хаос циклеринин тарыхы катары келиши орун алган [3:82]. Космостун Хаоско кайсыдыр бир мезгилде айланышын Көчмөнчүлүк (номадизм) цивилизациясынын акынын төмөнкү кападар санаасы ырастап тургандай:

Күн тутулуп жоголсо,
Ай тутулуп жоголсо,
Жылдыз өчүп бөгөлсө,
Күндүн кетип жылуусу
Айдын кетип жарыгы
Капкараңгы түн болор
Дүнүйө жүзү не болор?

Бул ыр саптарындагы акылман жерде-шибиздин астрономиялык түшүнүктөрүнө эми кантип баа бере алабыз? Дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндөгү маселе көчмөндөрдө үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин келип чыгышы, уруктун деңгээлинде муундардын алмашуусу, андагы үй-бүлөлүк өз ара мамилелер жөнүндөгү элестөөлөрдүн позициясынан түшүндүрүлгөн. Теокосмогониялык мифтер – болмуштарды жаратуунун эң жогорку формасы катары келип, дүйнөнү илимий чагылдыруунун эң алгачкы түшүнүктөрүн камтыйт. Ал эми космогониянын илимге чейинки формалары болуп уруу-уруктук теогониялар эсептелинген. Биздин Асан Кайгы бабабыз космоско чейинки Ааламдын эң алгачкы абалына баа бере албаса да, кийинки акыр замандын (хаостун) келишин божомолдойт:

Борошолоп күн жааса,
Бороон чапкын сел болор,

Адамзат баласы

Айланасын таппай дел болор.

Жан-жаныбар баарысы

Жүрө албастан тел болор, –

деп ошол Каран Түндүн прелюдиясын көз алдына тартат. Албетте, мындай алааматты ал өзү да, анын замандаштары да кайсыдыр бир мезгилде табияттын оош-кыйышынан мынчалык болбосо да баштарынан өткөргөндүр. Ал эми төмөнкү ыр саптарындагы адамзаты алигече көрө элек каргашаны Асан Кайгы өзү кайдан сезди экен да, кайдан туйду экен?!

Дүйнө жүзү чайпалып,

Ашуу бүтүп, бел болоор.

Бар макулук кырылып,

Таштай катып дүнүйө

Акыр заман күн болор.

С.М. Абрамзон минтип жазат: «Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте, бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир Казык, Алтын Казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Керген-Саба (4 жыл-дыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон. Дастара-Кундуз жылдызы кырсык алып келүүчү жылдыз деп эсептелген, мындан тышкары Кербен жол, Кары жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен» [4:478]. Кыргыздарда астрономиялык түшүнүктөр асман телолоруна үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүлөрдөн улам келип чыккан. Конуп-көчүп тиричилик өткөргөн көчмөндөр беттеген багытынан адашпас үчүн Алтын Казык жылдызын бутага алышкан. Бул жылдыз (кээде ал Кут жылдыз же Кут тарых деп аталган) түндүк жактан көрүнүп, жердин айланышына карата кыймылсыз тургандай көрүнгөндүктөн «Алтын Казыкты карай багыт алып жүр», же «Оң жагында дайыма Кут жылдыз тургандай болсун» деп алыс сапарга чыгарда багыт беришкен.

Асан Кайгы Теңир-Тоо тарап сапар аттанганда Сибирь, Көгмөн, Саян тоолорунан да түндүгүрөөк жак менен сапарын уланткан көрүнөт: «Эки үчүн кар баскан, Алты айга чейин таң аткан» деп (Полярный кругду) айтып жатпайбы. Андан ары ойчул бабабыз:

Таппайсың жерим чатылуу,

Кутпага күчү тайылуу.

Ысырайыл жылдызга,

Бир жак каруу артылуу, –

деп дал ошол Кут жылдызды бел тутуп, «бир жак карууну артып» коюп, Манас ата жердеген, Бакай баба жайлаган Теңир-Тоого улуу көчтүн чыйырын салган го. Ал эми кыргыз жоокери

«Айсыз туман баскан караңгыда, кыштын күнү, же жайдын күнү болсун, түн ичинде бир көргөн жолунан адашпаган; көрбөгөн жолу болсо Темир Казык жылдызын белгилеп жүргөн. Бул жылдызды кошоктолуу кош музоо» деп атаган [5:228].

Көчмөндөр таалим-тарбия, билимди кара-ламан калкка, жаштарга, уул-кыздарга негизинен эл арасында ооздон-оозго өтүп келген санжыралар, уламыштар, дастандар, ошондой эле кылымдардан бери өз сынын, заманбаптык касиетин жоготпогон макал-лакаптар аркылуу жеткирип турушкан. Асан Кайгынын бул темадагы санат, термелери өтө арбын. Бул анын жаштарды эл-жерин сүйүүгө, коргоого, эмгектенүүгө жана этика, эстетика маселесине көп көңүл бургандыгынан кабар берет. Анын төмөнкү ыр саптары эр жетип бараткан боз балдарга арналып:

Аргымакка миндим деп,

Арткы топтон адашпа.

Күнүндө өзүм болдум деп,

Менменсинип адашпа.

Артык үчүн айтышып

Досторуң менен санашна, –

деп сөздүн түз да, өтмө маанисинде да аргымагыңа ишенип өзүңнү тобуңан, жамаатыңан адашып калба, бөлүнгөндү бөрү жейт, көпкөлөңдөп сөз бербей, менменсинип артык кылам деп, тыртык кылба, жүз пулуң болгуча, жүз досуң болсун, эсептешкен дос болбойт деп насаат сөзүн куюлуштурат.

Илимим журттан ашты деп,

Кеңешсиз сөз баштаба

Кезектүү ишти таштаба,

Жеңемин деп бирөөнү,

Жалган менен коштобо, –

деп айтканы, көрсө таалим-тарбияны, билимди улуулардан, журт агаларынан үйрөнгөн, санатнасаатын уккан, атам замандан бери оозмо-ооз уруудан урууга, элден элге өтүп келген оозеки чыгарма-чылыкка каныккан, дүйнөнү таанып билүүгө, билимге талпынган, өзүнүн көз алдында эрезеге жеткен (балким, шакирттеринен да болуп жүрбөсүн), жөндөмдүү, шыктуу жигиттерди, боз балдарды, илимиң ашып-ташып жатса да, устатың, насаатчың менен кеңешпей иш баштаба, «ойлобой сүйлөсөң, оорубай ооруга чалдыгасың» дегенчелик кылып дагы бир ирет эскертип өтөт. Баштаган ишинди, бүгүнкүнү эртеңкиге калтырба, максатмүдөөнө жетиш үчүн жалганды айтып, калпты шыпырба, калпычынын казаны кайнабайт, эртең эле айыбың ачылып, шылдыңга каласың деп насаат айтат.

Аргымакты жаман деп,

Бууданды кайдан табасың? –

деп көчмөнчүлүктөгү ат-адамдын канаты деп, жылкыны ыйык тутуп, аны күтө билип көнгөн элдеги «кой аксагы менен жүз» дегендей «муну минбейм, тигини минем, же тигинин аты андай экен, мындай экен, мен да ошондойду каалайм» деген өндүү көп эле эпизоддорду көргөн да, уккан Асан Кайгы ушул жогорку саптарда: «Ай, балакай, аны кайдан табасың да, муну кайдан табасың, колдо барын бапестеп алчы» деп өзүнүн насаатын айтат, «уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук» дегендей башкаларына да сабак болчудай кылып көпчүлүккө угуза ыр менен жеткирет.

Адабияттар:

1. Л.Н. Гумилев. Поиски вымышленного царства. М., 1994.
2. Л.Н. Бернштам. Избранные труды по археологии и истории
3. кыргызов и Кыргызстана. I т. Б., 1997.
4. В.М. Найдыш. Концепции современного естествознания. М.
5. С.М. Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., 1999.
5. Кыргыздар. II том. Б., 1993.
6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Б., «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.

Рецензент: к.филол.н., доцент Ирисов П.